

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NA BAKIŞI

MUSTAFA KEMAL PASHA'S VIEW OF THE PROGRESSIVE REPUBLICAN PARTY

EROL AKCAN*

ÖZ

Türkiye'de siyasî fırkaların ortaya çıkışı ve fırkalar arasındaki mücadeleler, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşanmıştır. Birinci Dünya Harbi yıllarında kesintiye uğrayan fırkalar arası mücadele, Mütareke'yle birlikte yeniden canlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Cumhuriyet'in asker-sivil kurucu elitlerinin büyük çoğunluğu, bahsi edilen mücadelelerin yaşandığı bir gelenekten gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Lozan Barış Antlaşması'nın başlangıcında kamuoyuna duyurduğu gibi, Cumhuriyet'in ilanından hemen önce Halk Fırkası adıyla bir fırka kurmuştur. Bu fırkayı, toplumun bütün fertlerini ve sınıflarını kapsayacak şekilde tasavvur etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, barış sürecinde ve sonrasında bir muhalefet fırkasının varlığına olumlu yaklaşmamıştır. II. Meclis'i oluşturacak olan milletvekillerini belirleyen 1923 seçimleri sürecinde bu şekilde bir tutum sergilemiştir. Cumhuriyet'in ilk muhalefet fırkası olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)'nin doğuşu, Mustafa Kemal Paşa açısından beklenen, arzu edilen bir gelişme olmamıştır. TCF'nin ortaya çıkmasından aylar önce, basında bir muhalefet fırkasına olan ihtiyaç dile getirilmiştir. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın fırkalara karşı alması gereken vaziyeti sorgulayan yazılar çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'ye olan bakışı, kamuoyuna yansıtılan görüşleri istisna tutulacak olursa, en başından itibaren fazla bir değişim geçirmemiştir. Bu çalışma, Mustafa Kemal Paşa'nın, TCF'ye olan bakışını ortaya koymak, bu konudaki var olan boşluğu doldurmak amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basın, Cumhuriyet Halk Fırkası, Macartney, Mustafa Kemal Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.

ABSTRACT

The emergence of the political factions in Turkey and the struggles between the factions coincided with after the declaration of the Second Constitutional Monarchy. The struggle between the political parties, which was interrupted during World War I, was revived with the Armistice. The vast majority of the military-civilian founding elites of the Republic, led by Mustafa Kemal Pasha, came from a tradition of the aforementioned struggles. As Mustafa Kemal Pasha publicly announced at the beginning of the Lausanne Peace Treaty, just before the proclamation of the Republic, he founded a political party called the People's Party. He envisioned this party to encompass all individuals and classes of society. Mustafa Kemal Pasha did not favor the existence of an opposition party during and after the peace process. This was his attitude during the 1923 elections that determined the deputies who would constitute the Second Assembly. The birth of the Progressive Republican Party (PRP), the first opposition party of the Republic, was not an expected or desired development for Mustafa Kemal Pasha. Months before the emergence of the PRP, the need for an opposition party was expressed in the press. There were also articles questioning the position Mustafa Kemal Pasha should take against the parties. Mustafa Kemal Pasha's view of the PRP, with the exception of his publicized views, did not change much from the very beginning. This study aims to reveal Mustafa Kemal Pasha's view of the PRP and to fill the existing gap on this subject.

Keywords: Macartney, Mustafa Kemal Pasha, Press, Progressive Republican Party, Republican People's Party.

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, erolakcan@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3580-4466.

Extended Abstract

Political parties in Turkey emerged after the 1908 Revolution. The Committee of Union and Progress, which completely seized power after the Balkan War, did not approach the different factions and the struggle between the factions positively in terms of the interests of the country during the First World War. After the Armistice, although factions with different names were established, these factions did not have much presence in political life. During the years of the National Struggle, political life was dominated by the Defense of Rights Organization for Anatolia and Rumelia, led by Mustafa Kemal Pasha. After the victory of the National Struggle, Mustafa Kemal Pasha announced to the public that he would establish a party called the People's Party in the future.

Contrary to Mustafa Kemal Pasha's expectations and desire, after the adoption of the 1924 Constitution, the need for an opposition party was expressed in the press. In the event of the emergence of such a party, ideas were put forward on the position that Mustafa Kemal Pasha should take among the parties. While some of the writers of the period argued that Mustafa Kemal Pasha should adopt a supra-partisan position, others took the opposite stance. In his response to these discussions in the press, Mustafa Kemal Pasha stated that he would remain as the president and the chairman of the People's Party, that he wanted to see all the members of the nation under the umbrella of the People's Party, and that the conditions were not ready for the existence of an opposition party.

Contrary to Mustafa Kemal Pasha's expectations, an opposition party called the Progressive Republican Party was established shortly after the opening of Parliament. Mustafa Kemal Pasha made some political moves in the face of this development. He appointed Fethi Bey, who was known for his more moderate attitude, to the prime minister's office, vacated by İsmet Pasha's resignation. In the interview he gave to The Times correspondent Macartney after the official establishment of the opposition party, he revealed his point of view on the opposition party. In the version of this interview that was given to the press, his view of the Progressive Republican Party was moderate, but in the unpublished version of the interview, which was not given to the press, his view was more detailed and harsh. After this interview, his harsh attitude towards the opposition party continued in his words and actions during his tour of the country.

Mustafa Kemal Pasha doubted the sincerity of the founders of the opposition party. He did not believe that they were really supporters of the republic and had advanced ideas. He tried to prevent the opposition party from spreading its ideas freely.

After the emergence of the Sheikh Sait Uprising, relations between the government and the opposition became increasingly tense. Mustafa Kemal Pasha explicitly asked the founders of the opposition party to cease their activities. This request was not accepted by the opposition party. In the following days, İsmet Pasha was appointed Prime Minister. İsmet Pasha took harsh measures against the Sheikh Sait Uprising. Although the opposition party made statements siding with the government against the uprising, they could not prevent the closure of these parties by government decree. In line with the opinions of the Independence Court, the Progressive Republican Party was associated with the Sheikh Sait Uprising and shut down.

This study shows that Mustafa Kemal Pasha's attitude towards the Progressive Republican Party and its founders did not change much from the very beginning. When we look at his words and actions that were not publicized, we see a situation that is similar to the one in the Speech. The existence of the opposition party was seen as a threat to both Mustafa Kemal Pasha's power and the unfinished process of revolution. The Sheikh Sait Uprising was instrumental in the elimination of the unwanted opposition. Mustafa Kemal Pasha and the opposition founders had different points of departure. Mustafa Kemal Pasha, leaving aside the theoretical aspects of the parliamentary system and the position of the president in this system, was of the opinion that the realities and needs of the country should be taken into account. It can be inferred that, the country did not need an opposition party and the conditions were not yet suitable for it. The founders of the opposition party, on the other hand, based on the theoretical aspects and experiences of the parliamentary system, envisioned a democratic political order with different political parties under the supervision of an impartial president within the constitutional order.

Giriş

Türkiye’de siyasî partilerin ortaya çıkışı ve bu partiler arasında siyasî çekişmelerin yaşanması II. Meşrutiyet’in ilanından sonra gerçekleşmiştir. Özellikle Mahmut Şevket Paşa’nın suikasta uğrayacağı tarihe kadarki yaklaşık beş yıllık süreçte İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası başta olmak üzere diğer fırka ve hizipler arasında siyasî rekabet ve mücadele yaşanmıştır. Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra iktidarın dizginlerini bütünüyle eline alan İttihat ve Terakki Fırkası, bu tarihten sonra dahil olunan harbin de etkisiyle ülke içerisinde fırkalar arası mücadeleye izin vermemiştir. Mütareke’den sonraki süreçte değişik adlarla yeni fırkalar kurulduysa da bu fırkalar, siyasî hayatta çok fazla varlık gösterememiştir.

Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Anadolu’da başlayan direniş hareketinin içerisinde yer alan isimler, yukarıda işaret etmeye çalıştığımız, siyasî fırkaların ve bu fırkalar arasında yaşanan mücadelelerin tanıklarıydı. Millî Mücadele yılları boyunca Mustafa Kemal Paşa, başında bulunduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC)’nin dışında başka bir örgüt ya da cemiyetin siyasî faaliyetine olumlu yaklaşmamıştır. Bu tür girişimleri ya doğrudan doğruya ortadan kaldırmayı ya da kontrolü altında tutmayı tercih etmiştir.¹

Mustafa Kemal Paşa, barıştan sonra Halk Fırkası adıyla bir parti kuracağını 7 Aralık 1922 tarihinde kamuoyuna duyurmuştur.² Lozan’da barış müzakerelerinin devam ettiği aylarda çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarında kuracağı partinin programı ve nitelikleri konusunda halkı bilgilendirmiştir.³ Mustafa Kemal Paşa’nın bu konuşmalarına bakıldığında, Halk Fırkası’nın belli bir sınıfın ve zümrenin değil; milletin bütün fertlerini kucaklayan bir fırka olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Ona göre daha önce kurulan fırkalar, milletin menfaatlerine öncelik vermediği için bu tecrübelerden toplum zarar görmüştür.⁴ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, daha önceki partilerin siyasî hayata atılmalarına, seçim sürecinde tekrar faaliyet göstermelerine olumlu yaklaşmamıştır.⁵

1923 seçimlerinde Halk Fırkası’nın toplum tabanındaki örgütü olan ARMHC dışında herhangi bir siyasî kuruluş seçimlerde aktif rol alamamış ve bu seçimlerde Mustafa Kemal Paşa’nın işaret ettiği isimler milletvekili seçilmiştir. Lozan Antlaşması’nın II. Meclis’te onaylanmasından sonra, önceden ilan edildiği gibi Halk Fırkası, 9 Eylül 1923 tarihinde resmen kurulmuştur.⁶ Bu tarihten bir yıl sonra yeni bir partinin kurulacağına dair haberler basına yansiyacak ve bu haberleri tasdik edecek şekilde 17 Kasım 1924 tarihinde Cumhuriyet’in ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulacaktır.

Bu çalışma, yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Mustafa Kemal Paşa’nın, Cumhuriyet’in ilk muhalefet fırkası olan TCF’ye olan yaklaşımına odaklanmaktadır. Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’ta TCF’ye ve kurucularına karşı sert bir dil kullandığı, bu partinin kurucularına ve programına eleştiriler yönelttiği bilinmektedir.⁷ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’taki TCF’ye olan yaklaşımı ve düşünceleri, en başından itibaren aynı mıydı? Yoksa bahsi edilen düşünceler ve yaklaşım, sonraki olayların etkisiyle mi oluştu? Mustafa Kemal Paşa, TCF’nin kurulduğu tarihlerde bir muhalefet partisinin ortaya çıkmasını arzu ediyor muydu? TCF’nin kurulmasından sonra muhalefet partisini, partinin programını nasıl değerlendirdi? Bu çalışma, yukarıda sıralanan sorulara ve benzerlerine bir nebze olsun cevap bulabilmek, bu konuda var olan boşluğu doldurabilmek amacıyla yapıldı.

¹ Mustafa Kemal Paşa’nın ARMHC’nin dışındaki partilere yaklaşımı için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2005, 19-52.

² *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, 51-52.

³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, II, 86-87, 101-102, 128.

⁴ Mustafa Kemal Paşa’nın Halk Fırkası’na dair düşünceleri için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, 118-122.

⁵ *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, 83.

⁶ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 49.

⁷ Mustafa Kemal Paşa, TCF’nin kurucularından Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa’nın ordu müfettişliği görevlerini bırakmalarıyla birlikte bir “komplo” ile karşı karşıya olduğunu anladığını, bundan sonra ordu komutanlarıyla temasa geçerek onlardan milletvekilliği veya askerlik görevinden birini tercih etmelerini istediğini, TCF’nin programının “en hain kafaların eseri” olduğunu, programının “gizli eller” tarafından hazırlandığını, Parti’nin ismindeki “Terakki” ve “Cumhuriyet” kavramlarıyla ilgisi olmadığını, Şeyh Sait Ayaklanması’nın çıkışında etkili olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara: ATAM, 2002, 600-604.

TCF'nin Kuruluşu Öncesinde Siyasetin ve Basının Gündeminde "Muhalefet Partisi"

Halk Fırkası'nın resmen kurulduğu 9 Eylül 1923 tarihinden TCF'nin kurulacağı 17 Kasım 1924 tarihi arasında bir muhalefet fırkası talebi kamuoyunda dile getirildi mi? Başka bir ifadeyle basın dünyasında iktidarın karşısında bir muhalefet fırkasının varlığına duyulan ihtiyaçtan söz edildi mi? Mustafa Kemal Paşa ve hükûmet, muhalefet fırkasıyla ilgili tartışmalara nasıl yaklaştı? Bu sorulara yanıt verilmeden Mustafa Kemal Paşa açısından TCF'nin kuruluşunun beklenen, öngörülen bir gelişme olup olmadığı açıklık kazanamayacaktır. Bu nedenle bu başlık altında bu sorulara yanıt aramaya çalışacağız.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 seçimlerinde, başında bulunduğu siyasî teşkilatın dışındaki diğer muhalefet gruplarının ya da siyasî fırkaların varlığına müsaade etmediği, bu tür girişimlerin önünü aldığı bilinmektedir. Bu tarihlerde muhalif duruşuyla bilinen II. Grup üyeleri seçimlerde aktif rol alamamıştır.⁸ İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen isimlerinin seçimlerden önce yaptığı toplantılar ve seçimlere bir fırka olarak girme düşünceleri, Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamasıyla sonlanmıştır.⁹ Ayrıca seçimlerde Halk Fırkası'ndan aday gösterilen ve sadakatlerinden şüphe duyulan bazı milletvekillerine partiden ayrılmayacaklarına dair "taahhütname" imzalatılmıştır.¹⁰ Bu bilgilerden hareketle II. Meclis'in bir muhalefet fırkası çıkmayacak şekilde tasarlandığını, milletvekili listelerinin buna uygun şekilde hazırlandığını söyleyebiliriz. Bu saptamadan sonra II. Meclis'in çalışmalarına başlamasından bir muhalefet fırkasının ortaya çıktığı tarihe kadarki yaşanan gelişmelere odaklanabiliriz.

Bahsedilen zaman dilimindeki TBMM açık ve gizli oturum tutanaklarına bakıldığında, muhtemel bir muhalefet fırkası üzerine yapılmış bir tartışmayla karşılaşılmalıdır. Cumhuriyet'in ilanı sırasında yapılan anayasa değişikliği sırasında bir milletvekili cumhurbaşkanı seçilecek kişinin partiler üstü konuma sahip olmasını dile getirmiştir.¹¹ 1924 Anayasasının Meclis'teki görüşmeleri sırasında aynı istek tekrar zikredilmiştir.¹² Ancak, devlet teşkilatının işleyişini belirleyen anayasada, cumhurbaşkanı seçilen kişinin partiler ile olan münasebetini belirleyen açık bir hüküm yer almamıştır.

Meclis anayasa çalışmalarını tamamladıktan sonra 23 Nisan 1924 tarihinden itibaren altı ay sürecek tatile girmiştir. Meclis'in tekrar çalışmalarına başlaması 18 Ekim 1924 tarihinde olacak ve kısa süre sonra TCF'nin kuruluşu gerçekleşecektir.

Meclis'in tatilde olduğu altı aylık süre zarfında konumuz açısından dönemin basınına bakıldığında "muhalefet fırkası" ile ilgili tartışmalar yapıldığı görülmektedir. Celal ve Suphi Nuri (İleri) kaleme aldıkları yazılarla, muhalefet partisine olan ihtiyacı dile getirmiştir. Bahsi edilen yazarlar, Türkiye'nin tarihsel tecrübesine ve başka memleketlerdeki uygulamalara işaret etmek suretiyle parlamenter sistemin tek partiyle olamayacağını, devletin bir şahsa ve fırkaya ait olmaması gerektiğini, bunun demokrasiye aykırı olduğunu belirtmişlerdir.¹³ Bu yazılardan sonra Celal Nuri, Hakimiyet-i Milliye'de çıkan isimsiz ve üslubu sert bir yazıyla uyarılmıştır.¹⁴ Celal Nuri, bu yazıyla

⁸ Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2017, 36.

⁹ İttihatçıların 1923 seçim sürecindeki faaliyetleri ve Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkileri için bkz. Erol Akcan, "1923 Seçim Sürecinde "İttihatçılar" ve "İttihat ve Terakki", *History Studies*, 11/6, (Aralık 2019) 2039-2066.

¹⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1923 genel seçimlerinde bazı mebus adaylarına taahhütname imzalatıldığı iddiasını ilk olarak Hüseyin Cahit ortaya atmıştır. Bkz. Hüseyin Cahit, "Bazı İzahat" *Tanin*, 27 Temmuz 1924, No: 641; Hüseyin Cahit'in bu iddiasını, TCF'nin kurulmasından sonra Halk Fırkası Mebusu Yunus Nadi, partiden istifa ederek TCF'ye geçen ve muhalefet fırkasının İstanbul, İzmir ve Trabzon teşkilatını kurmakla görevlendirilen İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey'e karşı bir itham olarak yöneltti. Ahmet Şükrü Bey, Yunus Nadi'ye verdiği yanıtta taahhütname imzaladığı iddialarını reddetti. Kendisinin buna ihtiyacı olmadığını, seçime İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı olarak girdiğini belirtti. Yunus Nadi, buna verdiği yanıtta, Ahmet Şükrü Bey'in kendisi imzalamamış olsa bile imzalayanlarla aynı partide olduğunu, bu isimlerin taahhütnamelerinin partilerinin seçim bürosunda olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Yunus Nadi, "Şükrü Bey'in Beyanatı" *Cumhuriyet*, 25 Kanun-ı Evvel 1924, No: 228; İzmit Mebusu Şükrü, "Yunus Nadi Bey'e Yanıt" *İstiklal*, 27 Kanun-ı Evvel 1924, No: 27; Yunus Nadi, "Ahmet Şükrü Beyefendinin Cevabına Cevabımız" *Cumhuriyet*, 28 Kanun-ı Evvel 1924, No: 231.

¹¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, İçtima: 43, 29.10.1339, 97.

¹² *TBMM Zabıt Ceridesi*, İçtima: 24, 30.3.1340, 103 vd.

¹³ Bu yazılar için bkz. Celal Nuri, "Program", *İleri*, 28 Mayıs 1924, No: 2253; Suphi Nuri, "Nereye, Niçin", *İleri*, 2 Haziran 1924, No: 2258; Celal Nuri, "Üç Çarh", *İleri*, 30 Haziran 1924, No: 2286; Celal Nuri, "Yakın Bir Tarihten", *İleri*, 2 Temmuz 1924, No: 2288; Suphi Nuri, "Fırkacılık", *Son Telgraf*, 23 Haziran 1924, No: 10.

¹⁴ Yazıda, Celal Nuri'nin bir muhalefet fırkasına duyulan ihtiyaca vurgu yapan yazısından alıntılar verilerek Fransa'dakine benzer ikinci ve üçüncü cumhuriyetlere izin verilmeyeceği, inkılabın ilkelerini ve ruhunu benimsemeyen bazı dar fikirli, "adi politikacıların" başlatacakları "kıyam ve fesat" ateşinin "kan deryası"nda sönmeye mahkûm olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. "Yine Politikacılık", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Temmuz 1924, No: 1165.

atıf yaparak Cumhuriyet rejiminde bir yazarın farklı partilerin varlığına duyulan ihtiyacı dile getirdiği için böyle bir muameleye tabi tutulamayacağı konusunda Dahiliye Vekili Recep (Peker)'in dikkatini çekmiştir.¹⁵

Muhalefet partisine duyulan ihtiyacı, bunun parlamenter sistemin ve demokrasinin gereği olduğunu dile getiren yazılar, sadece Celal ve Suphi Nuri tarafından kaleme alınmamıştır. Bu iki yazarın dışında, dönemin basın alanında bir muhalefet fırkasının gerekliliğine işaret eden başka yazılar da vardır.¹⁶ Basında muhalefet fırkasıyla ilgili çıkan bu yazılara, Dahiliye Vekili Recep Bey, İstanbul Matbuat Cemiyeti'nde yaptığı bir konuşma sırasında cevap vermiştir. Ona göre, demokrasilerde birden fazla fırkaların varlığı zaruridir. Muhalefetin vatan hainliği olarak görülmesi doğru değildir.¹⁷ Dahiliye Vekili Recep Bey'in bu sözleri, Tanin yazarları Hüseyin Cahit (Yalçın) ve İsmail Müştak (Mayakon) tarafından takdirle karşılanmıştır.¹⁸

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, basındaki bu tartışmalara 1924 yılı Eylül ayı ortalarında başladığı Doğu Karadeniz gezisi sırasında yanıt vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Trabzon Halk Fırkası şubesinde yaptığı konuşmasında, kendisinin cumhuriyet, fikrî ve içtimaî inkılapta taraftar olduğunu, bunun aynı zamanda Halk Fırkası'nın ilke ve prensipleri demek olduğunu, bu açıdan Türk toplumunun hiçbir ferdi bunun dışında görmek istemediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanı olduğu sürece aynı zamanda parti başkanı olmaya devam edeceğini vurgulamıştır.¹⁹ Samsun'da yaptığı konuşmasında ise Halk Fırkasının ilke ve prensiplerinin memleketin bütün bireylerini kapsadığını, bundan ayrılmanın tefrika çıkarmak, sıradan fırkacılık yapmak anlamına geleceğini; böyle bir tefrikaya yol açmak için memleket ve milletin huzur ve güvenlik şartlarının müsait olmadığını belirtmiştir.²⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olarak partisiz olan münasebetine ve bir muhalefet partisine olan bakış açısını ortaya koyan bu sözler, basın dünyasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Her ikisi de Halk Fırkası milletvekili olan Yunus Nadi ve Ahmet Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini ve yaklaşımını desteklemiştir.²¹ Suphi Nuri (İleri), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Emin (Yalman) ve Fevzi Lütfü (Karaosmanoğlu) gibi basın mensupları, Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerine itirazlarını dile getirmiştir. Bahsi edilen isimler, Mustafa Kemal Paşa'nın partiler üstü konumda kalmasını isteyerek milletin fertlerinin farklı partilere girebilme haklarının korunmasını savunmuştur.²² Sonraki günlerde, basın dünyasında muhtemel bir muhalefet partisi ve bu parti ile iktidarın ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine dair yazılar çıkmaya devam etmiştir.²³

Bu bilgilerden hareketle TCF'nin resmen kurulmasından önce, uzun süre basın dünyasında bir muhalefet partisine duyulan ihtiyaçtan ve böyle bir durum karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın partiler karşısındaki konumunun ne olacağını tartışıldığını söyleyebiliriz. Mustafa Kemal Paşa'nın kamuoyunda yapılan tartışmalara yanıt niteliğindeki sözlerinden, partiler üstü bir konum almak istemediği; devlet ve parti başkanı olarak kalmak istediği, farklı partilerin kurulmasına olumlu yaklaşmadığı söylenebilir.

TCF'nin Kuruluşu ve Mustafa Kemal Paşa'nın Muhalefet Fırkasına Bakışı

Meclis'in tatil döneminin bitmesi ve açılmasıyla birlikte yaşanan gelişmeler, 17 Kasım 1924 tarihinde resmileşen bir partinin doğuşuyla sonuçlanmıştır.²⁴ TCF'nin kurucu isimleri arasında Kazım Karabekir, Hüseyin Rauf

¹⁵ Celal Nuri, "Dahiliye Vekili Recep Bey'e", *İleri*, 11 Temmuz 1924, No: 2297.

¹⁶ Ahmet Cevdet, "Fırkacılık", *İkdam*, 10 Temmuz 1924, No: 9796; Sadri Edhem, "Fırka ve Fırkacılık", *Son Telgraf*, 22 Ağustos 1924, No: 67.

¹⁷ "Recep Bey'in Nutku", *İkdam*, 18 Ağustos 1924, No: 9832.

¹⁸ Hüseyin Cahit, "Dahiliye Vekilinin Nutku", *Tanin*, 19 Ağustos 1924, No: 664; İsmail Müştak, "Komitecilik, Fırkacılık", *Tanin*, 22 Ağustos 1924, No: 667.

¹⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 195.

²⁰ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 199.

²¹ Ağaoğlu Ahmet, "Bitaraflık ve Bir Taraflık" *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Eylül 1924, No: 1229; Yunus Nadi, "Bir Taraflık, Bitaraflık" *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1924, No: 134.

²² Hüseyin Cahit, "Bitaraf ve Bir Taraf" *Tanin*, 19 Eylül 1924, No: 695; Ahmet Emin, "Bitaraflık ve Bir Taraflık" *Vatan*, 19 Eylül 1924, No: 517; Fevzi Lütfü, "Bir Taraf, Bitaraf" *Son Telgraf*, 18 Eylül 1924, No: 94; Suphi Nuri, "Bir Tefsir" *Son Telgraf*, 21 Eylül 1924, No: 97.

²³ Hüseyin Cahit, "Fırkalar Ne İsteriz", *Tanin*, 9 Teşrin-i Evvel 1924, No: 715; Hüseyin Cahit, "Fırkalar Tevahhuş", *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1924, No: 716; Hüseyin Cahit, "Mebuslar Hükümeti Sıkıştırılmış", *Tanin*, 19 Teşrin-i Evvel 1924, No: 725; İsmail Müştak, "Fırka, Fırkalar", *Tanin*, 21 Teşrin-i Evvel 1924, No: 727; Hüseyin Cahit, "Muhalefet Bahisleri", *Tanin*, 22 Teşrin-i Evvel 1924, No: 728; Sadri Edhem, "Yine Fırkacılık Bahsi", *Son Telgraf*, 10 Teşrin-i Evvel 1924, No: 116.

²⁴ Meclis'in açılışından TCF'nin kuruluşuna kadar geçen sürede yaşanan gelişmeler ile ilgili şu kaynaklara bakılabilir. Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Baskı, 2021, 79 vd; Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2002, 145-180; Hakan Özoglu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Çeviri: Zuhâl Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016, 117-124; Nevin Yurtsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994, 105 vd.

(Orbay), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) Cafer Tayyar (Eğilmez) gibi Milli Mücadele'nin öncü isimlerinin yanı sıra İttihat ve Terakki'nin iktidar yıllarında bakanlık yapmış olan Ahmet Şükrü Bey, İsmail Canbolat gibi isimlerin yer aldığı görülmektedir²⁵. TCF'nin kurucularını, Halk Fırkası'ndan ayrılarak Meclis'te bir muhalefet fırkası kurmaya iten nedenlere bakıldığında, Mustafa Kemal Paşa'yla zaman içerisinde oluşan kişisel kırgınlıkların, inkılapların uygulanma şekliyle alakalı görüş ayrılıklarının yanı sıra muhalefet fırkasının idare tarzı itibarıyla Halk Fırkası'ndan ayrı düşüncelere sahip olması gibi etkenler sıralanmıştır. TCF'nin resmi yayınlarına (beyanname, program, nizamname) bakıldığında iktidarın, tekçi ve otoriter eğilimlerine karşı çıktığı, Mustafa Kemal Paşa'nın istibdata giden bir idare tarzı benimsediğine dair imalı göndermeler yapıldığı gözlemlenmektedir²⁶. TCF, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın partiler üstü bir konum almasını, partiler arasında rekabetin olduğu, liberal demokrasiye geçilmesini savunmuştur. Fırka'nın resmi yayınlarında geçen "dar fırkacılık", "keyfilik", ve "oligarşi" tabirleri, iktidar partisinin idare tarzına dönük yapılan eleştirel bakışın ifadesidir. Tek dereceli seçim sistemi teklifi bu doğrultuda muhalefetin programında yer almıştır. TCF, katı merkezîyetçi bir idare tarzını değil, yerel yönetimlere daha fazla inisiyatif tanıyan bir yönetim tarzını benimsemiştir. Bu doğrultuda İstanbul ve Ankara başta olmak üzere belediye başkanlarının Dahiliye Vekaleti'nce atanmasını değil; seçimle göreve gelmesini savunmuşlardır²⁷. TCF'nin programının altıncı maddesinde yer alan "fırka efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır" ibaresi, Mustafa Kemal Paşa'nın ve iktidar cephesinin üzerinde en fazla durduğu nokta olmuştur²⁸.

Mustafa Kemal Paşa, beklemediği, arzu etmediği muhalefet partisi karşısında, cumhurbaşkanı ve iktidar partisi başkanı sıfatıyla bazı adımlar atmıştır. Nutuk'ta da ifade ettiği üzere ilk yaptığı hamle, ordu mensuplarıyla temasa geçerek onlardan milletvekilliği ve askerlik görevlerinden birini tercih etmelerini istemiştir.²⁹ Böylelikle ordunun kendisine olan bağlılığından ve sadakatinden emin olmuştur. Sonrasında sağlık nedenleriyle başbakanlıktan ayrıldığı belirtilen İsmet Paşa'nın yerine ılımlı olarak bilinen Fethi (Okyar)'ı getirmiştir.³⁰ Bu değişiklik partiden kopuşların önünü aldığı gibi muhalefet mensubu milletvekilleri ve kamuoyunun nazarında olumlu karşılanmıştır.

TCF'nin beyanname ve programının kamuoyuyla paylaşılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, Times gazetesi muhabiri Macartney'e verdiği bir mülakatta yeni fırkaya ve programına dair düşüncelerini dile getirmiştir.³¹ Mülakat, 21 Kasım 1924 tarihinde yapılmış olmasına rağmen Türk basını aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılması 11 Aralık 1924 tarihinde gerçekleşmiştir.³² Öncelikle basına verilen nüsha, sonrasında ise kamuoyuyla paylaşılmayan nüshayı esas alarak Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'ye olan bakışını ortaya koyacağız.

Basına verilen nüshaya göre Macartney'in ilk sorusu, İngiltere'deki ve Türkiye'deki yürürlükte olan siyasî fırkalar karşısında Gazi'nin konumunun ne olduğuydu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre hakimiyet-i milliye prensibine dayanan ve cumhuriyetle yönetilen bir memlekette farklı partilerin ortaya çıkması, bir diğerini murakabe etmeye başlaması doğaldır. Bu doğal durum karşısında kendisinin vaziyeti de bunu doğal karşılamaktır. Muhabirin ikinci sorusu, Mustafa Kemal Paşa'nın parti genel başkanlığını devam ettirip ettirmeyeceği ile ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa, bu görevi resmi olarak devam ettireceğini, cumhurbaşkanı olarak kaldığı süre zarfında bu görevi, fiilen bir başka arkadaşına devredeceğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanlığının süresi ile milletvekilliğinin aynı zamanda sonlandığını hatırlatarak seçimlerden sonra partisinin başına fiilen geçeceğini ifade etmiştir. Muhabirin üçüncü

²⁵ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 113-114.

²⁶ Özoğlu, *İktidar Kavgası*, 119; Zürcher, *Terakkiperver*, 135-153.

²⁷ Zürcher, *Terakkiperver*, 135-153.

²⁸ TCF'nin programı için bkz. Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, 446.

²⁹ Atatürk, *Nutuk*, 578.

³⁰ Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 110-112.

³¹ 21 Kasım 1924 tarihinde gerçekleşen bu mülakatın basına verilen nüshası ile Macartney'e verilen ve İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla İngiltere'ye giden nüshası arasında ciddi farklar mevcuttur. Mülakatı gerçekleştiren muhabir Macartney, mülakatını gerçekleştirdikten sonra İngiliz büyükelçisine bilgi vermiştir. İngiliz büyükelçiliğine iletilen nüsha, ilk defa Erik Jan Zürcher tarafından ortaya çıkarılarak basında çıkan nüshayla karşılaştırmalı şekilde kullanılmıştır. İki nüsha arasındaki farklılığa ilk işaret eden Zürcher'dir. Bkz. Erik Jan Zürcher, "Atatürk ve Multi-party Democracy in 1924", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)* (Eylül 1987) Ankara: ATAM, 1994, 729-735; Ayrıca Bkz. Zürcher, *Terakkiperver*, 197-200, Ek-9; Macartney'in mülakatının İngilizce nüshası için bkz. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005, 505-508; Bu çalışmada, burada zikredilen çalışmalarda kullanılan nüshalarla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın Macartney ile yaptığı mülakatın Türkçe nüshaları kullanılmıştır. Arşiv kayıtlarında bu mülakatın basına verilmek üzere hazırlanan Türkçe, İngilizce ve Fransızca nüshaları ile İstanbul'da Pera'da ikamet eden Macartney'e gönderilmek üzere hazırlanmış Türkçe nüshası bulunmaktadır. Bkz. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01011917, 1-2; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01011918, 1-6; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01011917/2; *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01011917/3.

³² *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Kanun-ı Evvel 1924, No: 1295; *Cumhuriyet*, 12 Kanun-ı Evvel 1924, No: 215; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III, 109; Zürcher, *Terakkiperver*, 199.

sorusu, TCF'nin yeni bir parti olarak kabul edilip edilmediği ile ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'de partilerin kurulması için gerekli yasal süreci hatırlatarak yeni partinin bu süreci tamamladığını ifade etmiştir.³³

Macartney'in bir sonraki sorusu, TCF'nin programında yer alan veto ve fesih hakkı, din serbestliği, millet hakimiyeti ve istibdadın varlığı ile ilgili göndermeler konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın ne düşündüğüne yöneliktir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre yeni fırkanın programında iktidar partisinden farklı temel bir prensip ve fikir yoktur. Ayrıntılar, işin uzmanları tarafından incelenebilir. Veto ve fesih hakkı meselesine, 1924 Anayasası'nda açıklık getirilmiştir. "Efkar ve itikad-ı diniyeye hürmetkar olmak" öteden beri bilinen genel bir kuraldır. Aksini düşünmek için sebep yoktur.³⁴ Mustafa Kemal Paşa, hakimiyet-i milliyenin tehlikede olduğu, bir istibdadın var olduğu yönündeki imaları kabul etmeyerek halkın bu konudaki uyanıklığını, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) mensuplarının bu yolda verdiği mücadeleyi hatırlatmıştır. Son olarak muhabir, Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul basınının büyük ölçüde muhalefet partisini destekleyerek hükümeti tenkit etmesiyle ilgili düşüncelerini sormuştur. Mustafa Kemal Paşa, bu durumun, Ankara'nın ve İstanbul'un vaziyetine vakıf olanlarca kolayca anlaşılacağını, bir gazetenin halkın çoğunluğunun aleyhine neşriyatta bulunmasının her memlekette bu gibi gazetelerin lehine olmayacağını ifade etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Macartney ile yaptığı mülakatın basına yansıyan yüzü bu şekildedir. Buradan anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa, TCF'nin kurulmasından yaklaşık iki ay önce Samsun ve Trabzon'da yaptığı konuşmaların aksine TCF'nin doğuşunu normal karşılamakta ve ılımlı bir yaklaşım sergilemektedir.

Basınla paylaşılmayan Macartney'in İngiliz büyükelçiliği aracılığıyla Londra'ya ulaştırdığı mülakat izlenimlerinde ise vaziyet daha farklıdır.³⁵ Mülakatın başlangıcında Macartney, Mustafa Kemal Paşa'nın ifadelerinden yola çıkarak muhalefet üyelerinin erken bir iyimserliğe kapıldığını, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Trabzon'daki düşüncesinde değişiklik olmadığını ifade etmektedir. Macartney, mülakat sonrasında edindiği bu kanısını belirttikten sonra Mustafa Kemal Paşa'yla yaptığı mülakatın içeriğine girmektedir. Mustafa Kemal Paşa, TCF'nin beyanname ve programında yer alan hususlarla ilgili olarak parti kurucularının samimiyetine inanmamaktadır. Muhalefet partisinin kurucuları arasında yer alan Rauf (Orbay), Kazım Karabekir ve Sabit (Sağiroğlu)'nun isimlerini zikrederek bu kişilerin Cumhuriyet'in ilanına verdikleri tepkileri hatırlatmaktadır. Muhalefet fırkasının ancak muhafazakâr bir programla halkın önüne çıkması durumunda iktidardan farklı bir parti hüviyetine sahip olabileceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu çekincelerini ifade ettikten sonra fırkanın programında yeterince açık görmediği, mantıksız bulduğu noktalara işaret etmektedir. Bu noktalardan biri, tek dereceli seçimdir. Bu ilke zaten iktidar partisi tarafından müzakere edilip ilke olarak benimsenmiştir. Programda zikredilen "veto ve fesih" hakkıyla ilgili olarak bu konuların 1924 Anayasası yapılırken tartışıldığını, anayasaya alınmadığını hatırlatan Mustafa Kemal Paşa, şahsî istibdattan söz eden muhalefetin, varlığından söz ettikleri bu istibdadı nasıl ortadan kaldıracaklarına dair bir hükmü programlarına koymadıklarını belirtmektedir. Ona göre böyle bir şahsî istibdat var sayılsa bile bunun sebebi, hakimiyet-i milliyeyi ve Halk Fırkası'nın ilkelerini korumak ve savunmak adınadır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, bu konuda gürültü koparan muhalefet partisi üyelerinden bazılarının, Cumhuriyet'e karşı olmaları, Osmanlı hanedanının devamını istemeleri bir çelişkidir.

Mustafa Kemal Paşa, Times muhabiri Macartney'e Cumhuriyet'in henüz kuruluş aşamasında olduğunu, İngiltere'nin tarihi tecrübesiyle mukayese edilemeyeceğini, Misak-ı Millînin hazırlanması sırasında ilerde cumhuriyetin ilanından söz etmesi durumunda Rauf ve arkadaşlarının kendisini terk edeceğini, bu durumun dışarda ve içerde elini zayıflatacağını ifade etmiştir. Ona göre halkın büyük çoğunluğu kendi tarafındadır. İstanbul matbuatı halkın duygu ve düşüncelerini temsil etmemektedir.

³³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01011917/1-2

³⁴ Bu cümleden sonra Türkçe nüshada "Türkiye devletinin dininin, din-i islam olduğu ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda da sarıhtır" ifadesi üstü çizili olarak yer almaktadır. Bu ifade Türk basınında çıkan nüshada ve İngilizce çeviride yer almamıştır. Taslak metinde yer alan bu ifadenin üzerinin çizilmesi ve basına verilen nüshadan çıkarılmış olması önemli bir ayrıntıdır. Şöyle ki TCF'nin programının altıncı maddesini oluşturan bu hüküm, dönemin anayasasına aykırılık içermemektedir. 1924 Anayasası'nın devletin dinini İslam olarak belirlediği, anayasanın 75. maddesinde yer alan "Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadı dolaylı muhafeze edilemez. Asayiş, adap, muâşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir" hükmü bunu teminat altına aldığı için TCF'nin programında mevcut anayasa ve kanunlara aykırı bir ibare sözkonusu değildir. Bu ibarenin basındaki nüshadan çıkarılması bu açıdan önemlidir.

³⁵ İngiliz büyükelçiliğinin Londra'ya gönderdiği bu mülakat kaydı, önemli görülerek İngiliz kabine üyelerine ve Kral'ın kalemine sunulmuştur. Belgenin altına Foreign Office'de düşünülen notta, bu mülakatı Mustafa Kemal Paşa'nın TCF ile uzlaşma amacıyla, bir jest olarak verdiği fakat muhaliflerin bu jesti kuşkuyla karşıladığı notu düşülmüştür. Bkz. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, 508; Mülakat metninin Türkçe nüshası için bkz. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01011918, 1-6.

Macartney, muhalefet liderlerinin mürteci ve cumhuriyet düşmanı olmadıkları konusunda Mustafa Kemal Paşa'yı ikna edebilmelerini, İsmet Paşa'nın istifasından sonra kurulan yeni kabine ile muhalefetin uyum içerisinde çalışabilmelerinin Genç Cumhuriyet'in menfaatine olduğunu vurgulayarak mülakatını iktidar-muhalefet ilişkilerine dair temenni cümleleriyle tamamlamıştır.³⁶

Macartney'in o tarihlerde İngiliz elçiliğine ulaştırdığı ancak kamuoyuyla paylaşılmayan bu mülakatından sonra 1924 yılı Aralık ayı içerisinde münhal mebusluklar için ara seçim yapılmıştır. Yeni kurulan ve teşkilatlanma aşamasında olan muhalefet partisi, bu seçimlerde varlık gösterememiştir.³⁷

Mustafa Kemal Paşa, 1925 yılı Ocak ayında Konya'dan Adana'ya kadar uzanan bir seyahat gerçekleştirmiştir.³⁸ Konya'da tuttuğu ve sonrasında kamuoyuyla paylaşılan notlarında, muhalefetin kendisine yönelttiği keyfi davrandığı, müstebit olduğu iddialarını reddetmiştir. Bu tarihlerde muhalefetin cumhurbaşkanı olarak tarafsız, partiler üstü konum alması yönündeki taleplerine şu sözlerle karşılık vermiştir: "*Milleti hakiki salah yolunda yürümekten mene çalışmak isteyenlere şedit ve bi-aman olmak istidadındayız. Nizam-ı içtimaimizi, bilerek veya bilmeyerek ihlal edici kimselere müsaadekâr olamayız! Bunlar doğrudur. Bizden bu hususlarda sükûnet ve bitaraflik talep edenleri tatmin edemiyorsak, bunun sebebi, memleket ve millet menfaatini her şeyin fevkinda gördüğümüzüzdendir.*"³⁹

Mustafa Kemal Paşa, muhalefet üyelerinden bazılarının dile getirdiği başkentin İstanbul olması gerektiği yönündeki talebi, başkentin Ankara olduğu ve ebediyen öyle kalacağı şeklinde yanıtlamıştır. Yine Konya'da yaptığı ve aynı günlerde basına yansıyan bir konuşmasında TCF ile ilgili olarak şu sözleri sarf etmiştir: "*Yeni fırkanın muhafazakâr olmasını isterdim. Ta ki nazım olsun. O vakit onlara muavenet borçtu. Halbuki onlar bizden daha terakkiperver olduklarını söylüyorlar. Bu yüzden nazımlık vazifesi kalmıyor. Onun için kendilerine karşı muarız vaziyeti almak mecburiyetindeyiz.*"⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, Konya'dan gönderdiği 12 Ocak 1925 tarihli bir telgrafla Dahiliye Vekili Cemil (Ubaydın) ve CHF Katib-i Umumisi Recep Bey'e, TCF'nin Genel Sekreteri Ali Fuat Paşa'nın Konya'daki vilayet ve kaza belediye başkanlarına gönderdiği fırka program ve beyannamelerini, belediye başkanlarının münasip cevaplarla geri gönderdiğini bildirmiştir. Benzer tutumu, diğer belediye başkanlarının alması için gerekli tedbirlerin alınmasını, muhalefet partisinin memleketin diğer kısımlarında nasıl algılandığının incelenmesini isteyen Mustafa Kemal Paşa, Konya'daki parti teşkilatından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Aynı teşkilatın işlek bir merkez olan Eskişehir'de yapılması için "muktedir bir mutemet" in oraya gönderilmesi talimatını vermiştir.⁴¹ CHF Katib-i Umumisi Recep Bey, iki gün sonra Dörtöyl'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafında verilen talimat doğrultusunda kendisinin parti teşkilatına, Dahiliye Vekaleti'nin ise vilayetlere tebligat gönderdiğini, Eskişehir'e itina gösterileceğini bildirmiştir.⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın bu talimatından sonra Dörtöyl Belediye Başkanı ve Halk Fırkası üyesi olan Hüseyin Naci, TCF'nin program ve beyannamesinin ulaştığını, Gazi Paşa'ya ve Halk Fırkasına olan sarsılmaz bağlılığını

³⁶ Macartney'in bu tarihlerde kaleme aldığı cümleleri şu şekildedir: "*Ortada yapılacak bu kadar çok iş bulunduğu şu esnada Türkiye'nin nazar-ı dikkat ve itinası imaret ve islahat-ı dahiliye işinden inhiraf ederse vatanın en muzlim saatlerinde yekdiğerlerine bu kadar yakın bulunmuş olan rüfekanın hatt-ı revabit-ı şahsiyeleri muhtel olursa arada daimi bir uçurum vücuda gelirse bu Genç Türkiye Cumhuriyeti için bir felakettir. Fakat ahval her nasılsa böyle felaketengiz bir neticeye vardığı halde şimdiden anlaşılabilir ki: Gazi Paşa ne kimseye emân verecek ve ne kimseden emân isteyecektir. İnsan o çetin çıkar gözlerle baktıkça ve her sözündeki her hareketindeki azim ve amiriyeti gördükçe Türkiye'nin Paşa'nın şahsında bir hakim ve amire malik olduğunu anlar, öyle bir amir ki mani ve müşkilata müsadif olunca ya mefkûresini tahlis ve tatbik edecek yahut onu müdafaa uğrunda feda olacaktır!*"

³⁷ Ara seçimler için bkz. Zürcher, *Terakkiperver*, 94-102; Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, 275-278.

³⁸ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, 248.

³⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Tamim ve Telgrafları*, Yayına Hazırlayanlar: Sadi Borak- Dr. Utkan Kocatürk, C. V, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972, 210-212.

⁴⁰ *Son Telgraf*, 25 Kanun-ı Sani 1925, No: 222; Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, 293; İsmail Müştak, "Nazımlık Vazifesi" *İstiklal*, 27 Kanun-ı Sani 1925, No: 58; İsmail Müştak, Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerini bulunduğu makam ve partilerin kuruluş mantığı açısından irdeleyerek eleştirmektedir. Ona göre iktidar partisinin herhangi bir muhalefet partisine yardımcı olmak, muarız olmak gibi görevleri yoktur. Cumhurbaşkanının partilerden herhangi birine yakın durarak diğerine muarız olması konumuna uygun değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu tarihte basına yansıyan bu sözleri ile Nutuk'taki TCF'ye dair yaklaşımı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. "Rauf Bey ve arkadaşlarının kurdukları bu parti "Muhafazakar" adı altında ortaya çıkmış olsaydı, belki bir anlamı olurdu. Fakat bizden daha çok cumhuriyetçi ve bizden daha çok ilerici olduklarını iddiaya kalkışmaları elbette doğru değildi." Bkz. Atatürk, *Nutuk*, 601.

⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009149/2.

⁴² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009149/1.

iletmiştir.⁴³ TCF'ye Maçka halkının ilgi göstermediği, ölünceye dek Halk Fırkasına bağlı kalacaklarını bildiren başka bir telgraf, Eyüpzade Kadri imzasıyla Maçka'dan gönderilmiştir.⁴⁴

Sivas Müftüsü Rauf Efendi ve kardeşinin, TCF'nin lehinde çalıştığı, bir telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmiştir. Bunun üzerine Sivas valiliği, telgrafı çeken Sığircızade Hayri⁴⁵ ile Müftü Rauf Efendi arasında kişisel bir husumet olduğunu, kardeşi TCF'nin üyesi olan Müftü Rauf Efendi'nin muhalefet fırkası üyeleriyle temasta olduğunu bildirmiştir.⁴⁶ Altında belediye meclisi üyelerinden bazılarının imzası bulunan ve Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben gönderilen bir başka telgrafta, Müftü Rauf Efendi'nin aleyhinde gönderilen telgrafın bir husumet ürünü olduğu belirtilerek Müftü Rauf Efendi'ye sahip çıkmıştır.⁴⁷

Bu yazışmalardan sonra Müftü Rauf Efendi ile ilgili bir işlem yapıp yapılmadığını bilemiyoruz. Bu tarihlerde Urfa ve Edirne belediye başkanlarının Dahiliye Vekaleti'nce görevden alınmaları ile belediye başkanlarına gönderilen yukarıdaki talimat arasında bir ilişki kurulabilir.⁴⁸ Aynı günlerde CHF'nin İstanbul şubelerinin TCF'nin broşürlerinin yayılmasını engellediği basına yansımıştır.⁴⁹

TCF'nin İstanbul şubesinin açılışına CHF il başkanlığı da davet edilmiştir. CHF'nin Katib-i Umumisi Recep Bey, partilerinin programında dini itikatlardan söz eden bir siyasî firkanın kendilerinin nazarında medeni bir kıymeti olamayacağını ifade ederek söz konusu açılışa kesinlikle katılmama talimatı vermiştir. Bunu genel bir talimat olarak neşretmek istediğini bildiren ve basında çıkan partiden istifa haberlerini değerlendiren bir telgrafını, o sırada Silifke'de olan Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiştir.⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa, vermiş olduğu yanıtta açılışa katılmama kararını uygun bulduğunu belirtmiştir.⁵¹

Mustafa Kemal Paşa, seyahatini tamamlayarak Ankara'ya dönüşünden sonra 3. Ordu Müfettişi Kazım (İnanç) Paşa'dan 4/5 Şubat 1925 tarihli bir telgraf almıştır. Kazım Paşa telgrafında, TCF'nin Siverek teşkilatına mensup kişilerle ve bölgedeki insanlarla yaptığı konuşmalardan edindiği izlenimlerini aktarmıştır. TCF'nin bölgede "şeriatçı" ve "padişahçı" olarak tanındığını, bu şekilde taraftar topladığını belirten Kazım Paşa, bu durumun parti kurucularınca bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵² Mustafa Kemal Paşa, söz konusu telgrafta verdiği şifreli yanıtta, TCF'nin şeriatçı mahiyeti ve faaliyetleri konusunda bilgi veren şahıslara önem verilmesini, ayrıntılı incelemeler yapılmasını isteyerek benzer anlayış ve faaliyetlerin başka yerlerde de olduğunu ifade etmiştir.⁵³

Bu telgraf görüşmesinden sonra dışarda ve içerde yaşanan birtakım gelişmelerin etkisiyle iktidar-muhalefet ilişkileri giderek gerilmiştir.⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa, 25 Şubat 1925 tarihli şifreli telgrafıyla 8. Kolordu Kumandanı Salih Paşa'yı bilgilendirmiştir.⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafında, TCF'nin beyannamesine "efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkar" ibaresini koyarak "dindarlık" ve "dinsizlik" cereyanına kapı araladığını, Meclis'te mutaassıp hocaların "teceddüt demek ahlaksızlıktır" şeklindeki konuşmaları karşısında tepkisiz kaldıklarını bildirmiştir.⁵⁶ TCF'nin taşrada halkı dinsizlere karşı tahrik ettiğini, şeriat ve hilafet propagandası yaptığını belirten Mustafa Kemal Paşa, irticaya karşı kuvvetli olmak adına, bir heyet göndererek Kazım Karabekir, Rauf (Orbay) ve Adnan

⁴³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01017093-5/1

⁴⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01016951-16/1

⁴⁵ TBMM'de birinci dönem Sivas mebusudur. Bkz. Ahmet Demirel, İlk Meclis'in Vekilleri. Millî Mücadele Döneminde Seçimler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 263.

⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01005804/2.

⁴⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01005804/3.

⁴⁸ Tanin, 30 Kanun-ı Sani 1925, No: 827; Tanin, 31 Kanun-ı Sani 1925, No: 828; Hüseyin Cahit'in belediyelerin parti işlerine karıştırılmamasını tavsiye eden yazısı için bkz. Hüseyin Cahit, "Fırkalar Arasında", Tanin, 30 Kanun-ı Sani 1925, No: 827.

⁴⁹ İstiklal, 27 Kanun-ı Sani 1925, No: 58.

⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009150/2.

⁵¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009150/1.

⁵² Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009151/2

⁵³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009151/1

⁵⁴ 1925 yılı Şubat ayının ilk günlerinde Yunanistan ile Türkiye ilişkileri, Patrik'in mübadele şartları gereği ihracı nedeniyle gerildi. 9 Şubat'ta Deli Halit Paşa, Meclis'te yaşanan bir arbede sırasında önce yaralandı birkaç gün sonra vefat etti. Sonrasında Şeyh Sait Olayı ile ilgili haberler basına yansıdı. 21 Şubat'ta İsmet Paşa, İstanbul'dan Ankara'ya çağrıldı. Fethi Bey, 23 Şubat'ta, Doğu vilayetlerinin bazılarında bir ay süreyle sıkıyönetim ilanı için Meclis'e başvurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşil, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 278-300.

⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01010665/2.

⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın mutaassıp hocaların teceddüt karşıtı konuşmalarından kastettiği, Meclis'in 14 Şubat 1925 tarihli oturumunda Erzurum Mebusu Ziyaeddin Efendi'nin yaptığı konuşma ve bu konuşma sonrasında Meclis'teki tartışmalar olmalıdır. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, İ. 55, 14 Şubat 1925, s. 413 vd; Meclis'teki bu tartışmalar basına yansımıştır. Ziyaeddin Bey'e yanıt Hamdullah Suphi (Tanrıöver) tarafından verilmiştir. Cumhuriyet, 17 Şubat 1925, No: 282.

(Adivar)'dan parti faaliyetlerini durdurmalarını talep ettiklerini fakat kabul görmediğini vurgulamıştır.⁵⁷ Bir sonraki telgrafında, Salih Paşa'ya Şeyh Sait Ayaklanması'nın seyri hakkında bilgi veren Mustafa Kemal Paşa, TCF'nin Trabzon'da din propagandasıyla cahilleri kazanmaya çalıştığı, bunlar arasında silahlı köylülerin olduğu malumatını vermiştir.⁵⁸ Salih Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği yanıtta, yaveri Yüzbaşı Sadık Bey'i incelemelerde bulunmak üzere Trabzon'a göndereceğini, muhalefet partisi mensuplarının Cumhuriyet'e bağlılıklarının temin edileceğini belirtmiştir.⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa, aynı gün, 25 Şubat'ta Balıkesir'de bulunan 2. Kolordu Kumandanı Ali Hikmet Paşa'dan bölge hakkında bilgi istemiştir. Ali Hikmet Paşa, Balıkesir halkının saltanata ve hilafete ilk başkaldıran ahali olmakla iftihar duyduğunu, TCF'nin taraftar bulamayacağını, orduda irtica taraftarı er ve zabıt olmadığını bildirmiştir. Ali Hikmet Paşa'ya göre Balıkesir ve Bursa'da halk arasında dans ve eğlenceden, medreselerin kapanmasından kaynaklı rahatsızlık varsa da büyütülecek boyutta değildir. Bursa'daki fırka kumandanı ve subayların uyarılacağını, her zaman uyanık olunacağını belirten Ali Hikmet Paşa, Midilli'den gelebilecek çetelere dair malumat vermiştir.⁶⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın ülkenin doğu ve batısındaki üst düzey komutanlarla bu şekilde telgraf görüşmeleri gerçekleştirmesinden yaklaşık bir hafta sonra Fethi Bey kabinesi istifa etmiştir. Yeni kabinenin başına getirilen İsmet Paşa'nın Meclis'e sunduğu Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanuna dayanılarak İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Muhalefet gazeteler kapatılarak yazarları İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. İstiklal Mahkemesi'nin TCF ile Şeyh Sait Ayaklanması arasında irtibat kurmasından sonra, muhalefet partisi 3 Haziran 1925 tarihli hükümet kararıyla kapatılmıştır.⁶¹

Sonuç

Bu çalışmanın bulguları ortaya koymaktadır ki TCF'nin doğduğu II. Meclis, daha seçim sürecinde bir muhalefet fırkası çıkmayacak şekilde tasarlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası adıyla bir parti kuracağını duyurduğu günden itibaren bütün hamlelerini bu doğrultuda atmıştır. Halk Fırkası'nı, kendisinin başında bulunacağı ve milletin bütün fertlerini, sınıflarını kucaklayan bir parti olarak tasavvur etmiştir. Ancak, siyasal inkıpların tamamlanması ve 1924 Anayasası'nın kabul edilmesiyle birlikte basın dünyasında, bir muhalefet fırkasına duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Muhalefet fırkasının kurulması durumunda, Mustafa Kemal Paşa'nın konumu ve hükümetin alacağı tavır merak edilmiştir. Kamuoyunda yapılan bu tartışmalara ilk olarak hükümet adına Recep (Peker), 1924 yılı Ağustos ayı içerisinde Matbuat Cemiyeti'nde yaptığı konuşmayla yanıt vermiştir. Dahiliye Vekili Recep Bey, birden fazla fırkanın olmasını doğal karşılamış; bunu desteklediğini belirtmiştir. Ancak, kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz gezisi sırasında yaptığı konuşmalarıyla Dahiliye Vekili'nin sözlerinin tam aksi yönde tavır almış; kamuoyundan gelen ikinci fırka ve fırkalar karşısında cumhurbaşkanının tarafsızlığı taleplerine müspet bir cevap vermemiştir.

Mustafa Kemal Paşa açısından TCF'nin kurulması beklenen, arzu edilen bir gelişme olmamıştır. Dahiliye Vekili Recep Bey'in muhtemel bir muhalefet fırkasını destekleyici tarzındaki sözlerini, şahsi fikirlerinin tezahürü olarak okumak gereklidir. Dahiliye Vekili Recep Bey'in, TCF'nin kurulmasından sonra Fethi Bey kabinesindeki Dahiliye Vekilliği görevinden istifa ettiği, muhalefet fırkasına karşı sertlik yanlısı kanatta (müfrit) yer aldığı hatırlanacak olursa, sözleriyle eylemleri arasındaki tutarsızlık bariz bir şekilde görülecektir.

Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in açılmasından sonra bir muhalefet fırkasının ortaya çıkacağını anlamış ve bu tarihten sonra attığı adımlarla orduyla bağını güçlendirmeye, Halk Fırkası'ndan kopuşları en aza indirmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Macartney ile yaptığı mülakatın basına yansıyan nüshasındaki TCF yaklaşımını, Zürcher'in ifadesiyle, "gerilimi azaltmaya dönük bir taktik" olarak okumak doğru olacaktır. Gecikmeli olarak Türk basınıyla paylaşılan bu mülakat istisna tutulacak olursa Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'nin kurucularına ve programına dönük bakışı başından itibaren hiç değişmemiştir. Dolayısıyla Nutuk'taki TCF'ye

⁵⁷ TCF üzerine yapılan çalışmalarda Ali Fuat (Cebesoy) ve Rauf (Orbay)'ın anılarına dayanılarak verilen Fethi (Okyar) aracılığıyla TCF'nin önde gelenlerine partilerini kapatma teklifi yapıldığı bilgisi (Bkz. Yeşil, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 298; Zürcher, Terakkiperver, 118) bu şekilde bir arşiv belgesiyle de teyit ve takviye edilmiştir.

⁵⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi 01010665/5-1

⁵⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01010665-6/1

⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01010658/1-3; Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01010658/4-1-2.

⁶¹ Ömür Sezgin-Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, 2049; Saim Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türkler, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 541; Zürcher, Terakkiperver, 119-130.

olan yaklaşım tarzının ortaya çıkmasında, Şeyh Sait Ayaklanması ve sonrasında yaşanan olayların etkisi abartılmamalıdır.

Ahmet Yeşil'in ifadesiyle TCF, "erken doğan bir çocuk" (premature) gibiydi.⁶² Yaşamaları için iktidarın korumasına ve itinasına ihtiyacı vardı. Ancak, bize göre sorun sadece TCF'nin zamansız doğumu değil; bizatihi doğumudur. İktidar, doğmasından hoşnut olmadığı bu çocuğu, koruma ve itina göstermeyi değil; önce büyüyüp gelişmesini engellemeyi denemiş, sonrasında çocuğun intiharını istemiş, nihayetinde şiddet yöntemini kullanarak çocuğu ortadan kaldırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu makamı ve yetkileri kullanmak suretiyle TCF'nin ülke içerisinde yayılmasını, teşkilatlanmasını engellemeye çalıştığı, Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra ise kurucularından partilerinin faaliyetlerini durdurmalarını istediği kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açıktır. Halk Fırkası teşkilatı, askerî ve mülkî makamlarla yapılan yazışmalar, bu tutumun göstergeleridir. TCF'nin isyanla ilişkilendirilerek kapatılması ise bu tarihten sonra yapılması gereken idarî bir işleminden ibaret kalmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın nazarında TCF'nin kurucuları ile savundukları ilke ve prensipler arasında çelişki vardır. Çok yakından tanıdığı isimlerin, kendisinden daha ilerici ve cumhuriyetçi oldukları iddiasıyla ortaya çıkmalarını samimi bulmamıştır. Kendilerinden farklı bir muhalefet partisinin ancak "muhafazakâr" bir kimlikle ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa için inkılap süreci tamamlanmadan ortaya çıkan TCF, hem yapılan inkılapların yerleşmesinin hem de gerçekleştirilecek inkılapların önünde bir engel olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın açısından TCF, parti programına "dini itikatlara saygılıdır" ibaresini koymak suretiyle -bilerek veya bilmeyerek- rejim ve inkılap karşıtlarına cesaret vermiştir.

TCF'nin kurucuları ve basın mensupları, parlamenter sistemin teorik yönünden, 1924 Anayasası'ndan hareketle partiler üstü bir cumhurbaşkanı, demokratik bir cumhuriyet hayal ederken, Mustafa Kemal Paşa, teoriyi değil; memleketin içinde bulunduğu şartları önceleyerek planladığı inkılapları tamamlayıncaya kadar partisinin ve yürütmenin başında kalmayı, Cumhuriyet'in demokratik niteliğini ötelemeyi tercih etmiştir. Meselenin sadece rejimin kazanacağı nitelikten ibaret olmayıp Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'yi iktidarına yönelmiş erken bir tehdit olarak algıladığı söylenebilir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi.

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ağaoğlu Ahmet, "Bitarafılık ve Bir Tarafılık" *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Eylül 1924, No. 1229.

Ahmet Cevdet, "Fırkacılık", *İkdam*, 10 Temmuz 1924, No: 9796.

Ahmet Emin, "Bitarafılık ve Bir Tarafılık" *Vatan*, 19 Eylül 1924, No. 517.

Akcan, Erol. "1923 Seçim Sürecinde "İttihatçılar" ve "İttihat ve Terakki"', *History Studies*, 11/6, (Aralık 2019) 2039-2066.

Atatürk, Kemal. *Nutuk 1919-1927*, Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara: ATAM, 2002.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, 51-52.

⁶² Ahmet Yeşil, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği", *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 548.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Tamim ve Telgrafları*, Yayına Hazırlayanlar: Sadi Borak- Dr. Utkan Kocatürk, C. V, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972.
- Ateş, Nevin Yurtsever. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.
- Celal Nuri, "Dahiliye Vekili Recep Bey'e", *İleri*, 11 Temmuz 1924, No: 2297.
- Celal Nuri, "Program", *İleri*, 28 Mayıs 1924, No: 2253.
- Celal Nuri, "Üç Çarh", *İleri*, 30 Haziran 1924, No: 2286.
- Celal Nuri, "Yakın Bir Tarihten", *İleri*, 2 Temmuz 1924, No: 2288.
- Demirel, Ahmet. *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Demirel, Ahmet. *İlk Meclis'in Vekilleri. Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Fevzi Lütfi, "Bir Taraf, Bitaraf" *Son Telgraf*, 18 Eylül 1924, No. 94.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- Hüseyin Cahit, "Bazı İzahat" *Tanin*, 27 Temmuz 1924, No: 641.
- Hüseyin Cahit, "Bitaraf ve Bir Taraf" *Tanin*, 19 Eylül 1924, No. 695.
- Hüseyin Cahit, "Dahiliye Vekilinin Nutku", *Tanin*, 19 Ağustos 1924, No: 664.
- Hüseyin Cahit, "Fırkalar Arasında", *Tanin*, 30 Kanun-ı Sani 1925, No: 827.
- Hüseyin Cahit, "Fırkalardan Ne İsteriz", *Tanin*, 9 Teşrin-i Evvel 1924, No: 715.
- Hüseyin Cahit, "Fırkalardan Tevahhuş", *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1924, No: 716.
- Hüseyin Cahit, "Mebuslar Hükümeti Sıkıştırıcakmış", *Tanin*, 19 Teşrin-i Evvel 1924, No: 725.
- Hüseyin Cahit, "Muhalefet Bahisleri", *Tanin*, 22 Teşrin-i Evvel 1924, No: 728.
- İsmail Müştak, "Fırka, Fırkalar", *Tanin*, 21 Teşrin-i Evvel 1924, No: 727.
- İsmail Müştak, "Komitecilik, Fırkacılık", *Tanin*, 22 Ağustos 1924, No: 667.
- İsmail Müştak, "Nazımlık Vazifesi" *İstiklal*, 27 Kanun-ı Sani 1925, No: 58.
- İzmit Mebusu Şükrü, "Yunus Nadi Bey'e Yanıt" *İstiklal*, 27 Kanun-ı Evvel 1924, No: 27.
- Önder, Mehmet. *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, 248.
- Özoğlu, Hakan. *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Çeviri: Zuhâl Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016.
- Sadri Edhem, "Fırka ve Fırkacılık", *Son Telgraf*, 22 Ağustos 1924, No: 67.
- Sadri Edhem, "Yine Fırkacılık Bahsi", *Son Telgraf*, 10 Teşrin-i Evvel 1924, No:116.
- Sezgin, Ömür, Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 2043-2051.
- Suphi Nuri, "Bir Tefsir" *Son Telgraf*, 21 Eylül 1924, No. 97.
- Suphi Nuri, "Fırkacılık", *Son Telgraf*, 23 Haziran 1924, No: 10.
- Suphi Nuri, "Nereye, Niçin", *İleri*, 2 Haziran 1924, No: 2258.
- Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2005.
- Yeşil, Ahmet. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği", *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 546-551.
- Yeşil, Ahmet. *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2002.
- Yunus Nadi, "Ahmet Şükrü Beyefendinin Cevabına Cevabımız" *Cumhuriyet*, 28 Kanun-ı Evvel 1924, No: 231.
- Yunus Nadi, "Bir Taraflık, Bitaraflık" *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1924, No. 134.
- Yunus Nadi, "Şükrü Bey'in Beyanatı" *Cumhuriyet*, 25 Kanun-ı Evvel 1924, No: 228.

Yüceer, Saime. "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 534- 543.

Zürcher, Erik Jan. "Atatürk ve Multi-party Democracy in 1924", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)* (Eylül 1987) Ankara: ATAM, 1994, 729-735.

Zürcher, Erik Jan. *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Baskı, 2021.

Sürelİ Yayınlar

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İstiklal

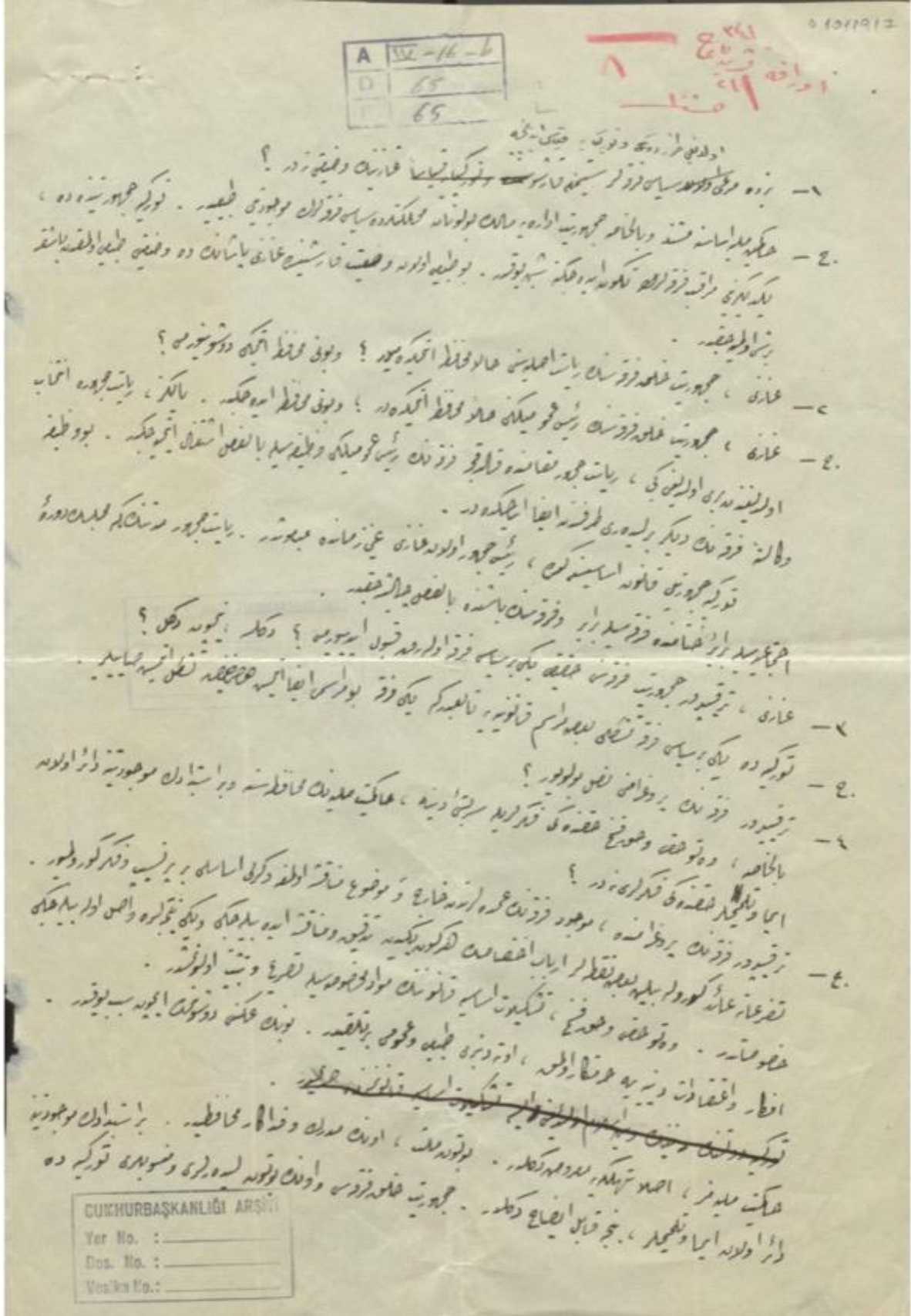
Son Telgraf

Tanin

Vatan

EKLER

Ek-1 Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Kasım 1924 tarihinde Times Muhabiri Macartney ile yaptığı mülakatın Türk basınında çıkan nüshası.

01011917-1

A	IV-16-6
D	65
F	65-1

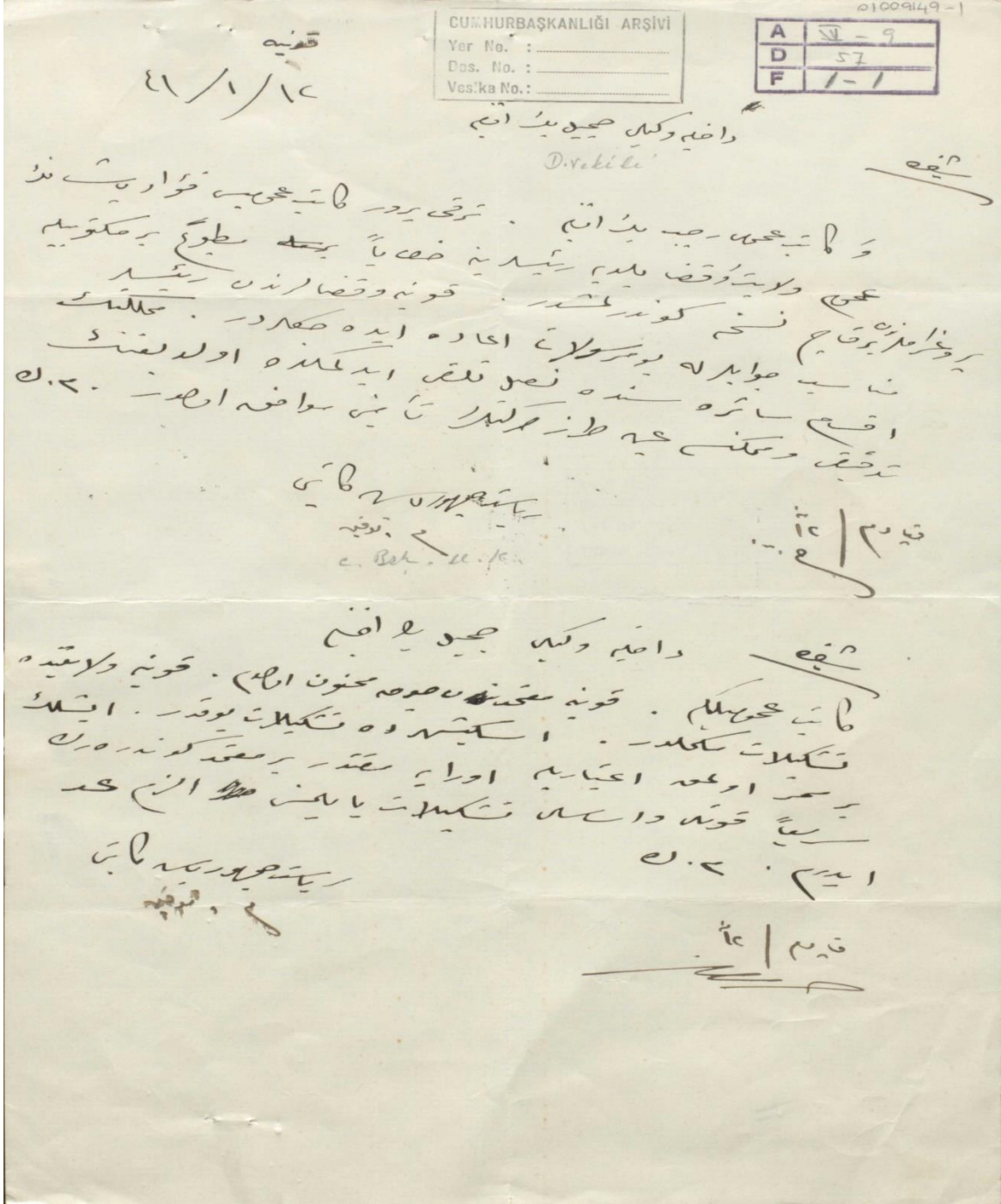
هه نوه استبدادی گوندنه بیقیه ایچوید و مملکت و ملت نام بر جریته قازاندریمو ایچوید کونجه قدر ملتله برابر هیاتندی ادره، قوتقه نه هیزنه
 و یحیح بر وقت بیکیه جیب اناسند و بیقیه کونج اساتیر اولسناه استبداد هر حالده موجود دکله . لطفه وقوع بولانه بیولده کی ایسا
 و تأخیرک نظر منده یحیح بر قیته یوتقه .

- ۱- غازی ، سلطنتک یوتقه بولون بقیته ، بالخاصه استانبوله ، مخالفه توجری اولمن دکلمون کونجه کونجه بقیده ایمنه نظر ایضاح
 ایچویرک؟ یوتقه لرن خلقه آرتی اوزرنده بر تأخیرک در رسید؟
- ۲- استانبوله آرتی غریز لرن جبروتیه خاطر قوتسه ادرنک حکومتی بقیده ایمنه مخالفه توجری اولمن نیم ساند ایضاح عاهد یوتقه .
 بولقیه ایضاح ایسا سبب ، آرتی ای و استانبولی بقیده کور ویا آکلده اولنجه سوتنه قبال بقلمده .
~~بهر بولنه بر یحیح جبروتیه خاطر قوتسه ادرنک حکومتی بقیده ایمنه مخالفه توجری اولمن نیم ساند ایضاح عاهد یوتقه .
 بقیده ایضاح ایسا سبب ، آرتی ای و استانبولی بقیده کور ویا آکلده اولنجه سوتنه قبال بقلمده .~~

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
 Yer No. :
 Dos. No. :
 Vesika No. :

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01011917.

Ek-2. Mustafa Kemal Paşa'nın 12 Ocak 1925 tarihinde Konya'dan Dahiliye Vekili Cemil (Ubaydın) ve Parti Sekreteri Recep (Peker)'e gönderdiği telgraflar.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01009149-1.